

Leszek Kozłowski

KSZTAŁTOWANIE ŁADU PRZESTRZENNEGO JAKO ZADANIE BADAWCZE GEOGRAFII HISTORYCZNEJ

Zarys treści W opracowaniu sformułowano tezę o potrzebie zwrotu geografii historycznej ku zagadnieniom aplikacyjnym i wskazano ład przestrzenny jako potencjalne zadanie badawcze tej dyscypliny naukowej. W tekście omówione zostały wybrane zagadnienia teoretyczno-metodologiczne geografii historycznej, m.in. jej istota, źródła i przedmiot oraz różnice między tradycjami geograficzną a historyczną. W kontekście geografii historycznej omówiono pojęcie ładu przestrzennego, jego źródła i problemy, a także jego związek z ideą krajobrazu. Na zakończenie sformułowano wnioski dotyczące możliwości stosowania wyników badań geografii historycznej w procesie kształtowania ładu przestrzennego.

Słowa kluczowe Ład przestrzenny, geografia historyczna, krajobraz.

1. Pojęcie geografii historycznej

Jednym z ważniejszych problemów współczesnej Europy i Polski jest postępująca degradacja środowiska życia ludzi i w konsekwencji – krajobrazu, mająca bezpośredni wpływ na jakość życia. Obserwowane powszechnie procesy zaburzenia ładu przestrzennego ogarniają coraz większe obszary i dotyczą wszystkich użytkowników przestrzeni. Ponieważ ład przestrzenny, którego wyrazem jest harmonijny krajobraz, opiera się na uznanym za wartościowe dziedzictwie kulturowym, wpisanym w otoczenie przyrodnicze, geografia historyczna – łącząca obydwie te elementy i przenosząca wiedzę o przeszłości do teraźniejszości i przyszłości – jest w sposób naturalny predysponowana do zajmowania się tym zagadnieniem. Powodem podjęcia tematu była potrzeba wskazania współczesnego, aktualnego i ważnego celu badań geografii historycznej, mogącego stanowić impuls rozwoju tej dyscypliny naukowej. Zawarty w tekście postulat włączenia badań geografii historycznej w proces kształtowania ładu przestrzennego jest zatem próbą skierowania jej w działania aplikacyjne, ukierunkowane na przyszłość dyscypliny. W tekście rozważono także tradycje i perspektywy rozwoju geografii historycznej.

Przyjęta w środowisku historyków, geografów i geografów historycznych definicja geografii historycznej H. Rutkowskiego (1964, s. 184–185) traktuje ją jako dyscyplinę naukową, która bada „środowisko geograficzne w przeszłości, jego przemiany i związki z historią społeczeństw oraz przemiany zjawisk przyrodniczych, jak również przestrzennych form zasiedlenia i zagospodarowania ziemi, składających się na środowisko geograficzne i wyrażających się w krajobrazie naturalnym”. W przytoczonej definicji nie jest jasne pojęcie „krajobrazu naturalnego”. Jeżeli termin ten oznacza przestrzeń, w której dominują elementy powstałe bez udziału człowieka, powstaje pytanie, w jaki sposób „formy zasiedlenia i zagospodarowania ziemi” mają wyrażać się w krajobrazie powstałym bez ingerencji człowieka?

To, czy geografia historyczna jest samodzielną dyscypliną naukową, czy też subdyscypliną geografii lub nauką pomocniczą historii, w zasadzie nie ma większego znaczenia dla przedmiotu rozważań, ponieważ sztywne podziały na dyscypliny naukowe straciły swoją moc porządkującą i dziś w nauce dominują badania wielodyscyplinarne (*vide* dyscypliny przyrodnicze: hydrogeologia, biochemia, fizyka atmosfery itp.). Geografię historyczną określa się nie poprzez umiejscowienie w systemie nauk, ale poprzez przedmiot badań (środowisko geograficzne w relacjach społecznych) oraz metody (historyczne i kartograficzne). Dowodem na różnorodność badań geograficzno-historycznych są tematy podejmowane na cyklicznych, międzynarodowych Konferencjach Geografów Historycznych.

Geografia historyczna zajmuje się zatem przemianami środowiska geograficznego człowieka, badaniem związków pomiędzy działalnością ludzi a otoczeniem przyrodniczym w przeszłości, odtwarzaniem struktur i procesów osadniczych oraz innych zjawisk społeczno-gospodarczych zachodzących w środowisku geograficznym, odkrywaniem minionych aktywności społeczeństw zapisanych w krajobrazie, rekonstrukcją środowiska życia człowieka (dziejami krajobrazu). Geografia historyczna, pozostając nauką o przestrzeni i człowieku, jest powiązana poprzez obiekt swoich zainteresowań z geografją, historią, archeologią, kartografią i jej historią, ekologią, demografią, lingwistyką (w tym etymologią i onomastyką historyczną), geodezją, etnologią, ekonomią, socjologią, urbanistyką, ruralistyką i antropologią kulturową. Geografia historyczna jest jednocześnie perspektywą naukową, sposobem postrzegania otoczenia i myślenia o człowieku (Meinig 1989). Dyscyplinę tę konstytuują trzy pojęcia: przestrzeń, człowiek i czas. Dotyczy ona zatem konkretnych grup ludzkich, jakiegoś obszaru lub miejsca i określonego czasu. Nie istnieje geografia historyczna bezprzymiotnikowa – powinno się ją definiować (w miarę możliwości), określając czas i przestrzeń, np.: geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce, geografia historyczna ziem polskich okresu międzywojennego, geografia historyczna krajobrazu kujawskiego itp.

Celem opracowania jest omówienie zagadnienia ładu przestrzennego w kontekście badań geograficzno-historycznych i wskazanie ładu jako potencjalnego

zadania badawczego geografii historycznej. Problematyka ta może mieć znaczenie dla procesu odnowy wsi i miast jako sposób rozwiązywania współczesnych dylematów przestrzennych i przywracania ładu przestrzennego w skali lokalnej w oparciu o wartości historyczne.

2. Źródła geografii historycznej

Punktem wyjścia do sformułowania podstaw teoretycznych badań nad ładem przestrzennym w ramach geografii historycznej powinno stać się wskazanie w sposób syntetyczny tych części historii i dorobku badawczego dyscypliny, które mogą stać się fundamentem tych badań. Rozważania na ten temat są niezbędne do właściwego zlokalizowania w obrębie geografii historycznej nowego zadania badawczego, jakim jest postulowane kształtowanie ładu przestrzennego.

Od początku swojego istnienia geografia historyczna, jako idiograficzny sposób objaśniania świata, była polem aktywności specjalistów wielu dziedzin nauki. Zakres badań, obejmujący historię zagospodarowania przez człowieka przestrzeni, dziś przypisywany geografii historycznej (choć nie tylko), był już obecny w rozważaniach starożytnych historyków i filozofów: ojciec historii, grecki myśliciel Herodot z Halikarnasu (484–426 BC) w V w. p.n.e. zastanawiał się nad sposobem formowania się delty Nilu i jej gospodarczym znaczeniem (*Encyclopaedia...* 2015). Za ojca nowożytnej geografii historycznej uznaje się urodzonego w Gdańsku F. Cluwera (1580–1622, niem. Ph. Clüver, łac. Ph. Cluverius), którego dzieło *Introductio in Universam Geographiam* (1624), czyli *Wprowadzenie do geografii uniwersalnej*, dało początek tej dyscyplinie (*Encyclopaedia...* 2015).

Geografia historyczna jako dyscyplina naukowa sięga swoimi początkami połowy XIX wieku. Władysław Semkowicz uznawał za ojca geografii historycznej Joachima Lelewela (Semkowicz 2014, s. 10), z uwagi na dzieło *Géographie du Moyen-Age* (Lelewel 1852). W literaturze zachodniej za prekursorów geografii historycznej uznaje się francuskiego geografa i historyka Paula Vidal de la Blache'a (1845–1918), założyciela francuskiej szkoły geografii człowieka oraz niemieckiego antropogeografa i deterministę F. Ratzela (1844–1904), którego idee i perspektywę naukową przeniosła do Stanów Zjednoczonych E. Semple (1863–1932). Na tym etapie rozwoju geografii rozwinęły się studia krajobrazowe, szybko zaczęły powstawać „rekonstrukcje minionych geografii” (Darby 2002). Na początku XX wieku w obrębie geografii historycznej, wówczas jeszcze zdominowanej przez determinizm środowiskowy, wyodrębniło się pięć głównych nurtów badań: 1) analizy zmian granic państw i regionów; 2) historia odkryć i eksploracji geograficznej; 3) rekonstrukcje geografii biblijnej i starożytnej w oparciu o narracje biblijne oraz inne źródła; 4) studia osadnicze w kontekście środowiska geograficznego; 5) badania krajobrazu kulturowego i jego zmian (por. Hefferman 2015). W tym okresie antropogeografia okrzepła już jako nauka, a geografia

historyczna stała się jej częścią. W Europie szczególnego przyspieszenia dyscyplina nabrała w trakcie i po I wojnie światowej, kiedy na forum międzynarodowym stanęła kwestia granic politycznych. W okresie międzywojennym we Francji badania miały charakter historyczny, a w Niemczech koncentrowały się głównie na rozwoju osadnictwa wiejskiego, podczas gdy w Wielkiej Brytanii dotyczyły one przeważnie historii krajobrazu. W USA przeważały badania regionalne osadnicze i kulturowe (Birge-Liberman 2010). W pierwszych latach po drugiej wojnie światowej geografia historyczna koncentrowała się na przemianach przestrzeni życia człowieka i związkach działalności ludzi ze środowiskiem.

Zmiana paradygmatu geografii na ilościowy i analityczny w latach 50. i 60. XX wieku, rozpowszechnienie się metod statystycznych i maszyn liczących, postawiło wyzwanie tradycyjnej geografii historycznej – interdyscyplinarnej i opartej na źródłach historycznych. W ramach podejścia ilościowego rozwinięto badania nad gospodarką, demografią, epidemiologią, rolnictwem. Krytycy zarzucali im nieuwzględnianie czynnika ludzkiego, intencjonalności i motywacji działań ludzkich (Harris 1971). Główny nurt geografii historycznej został zepchnięty na peryferia geografii. Pod wpływem popularnego na Zachodzie materializmu historycznego badacze zaczęli brać pod uwagę w szerszym niż dotąd zakresie uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i polityczne. Ten nurt, powstały w latach 70., określono mianem „nowa krytyczna geografia historyczna” – powstałe w jego obrębie prace nawiązywały do teorii społecznych i wytworzyły wiele podejść metodologicznych i skalarnych. W reakcji na paradygmat ilościowy, pod koniec lat 80. nastąpił „zwrot kulturowy” w dyscyplinie, w trakcie którego środek ciężkości przesunął się z historii i przestrzeni oraz metod ilościowych na kwestie humanistyczne. Wśród paradygmatów geografii historycznej do już praktykowanego materializmu historycznego dołączyły humanizm i postmodernizm. Promotorzy geografii humanistycznej odrzucili badania przeszłości, określając swoje prace jako nową geografję kulturową, powiązaną raczej ze sztuką i studiami kulturowymi niż historią (Heffernan 2015). Efektem było zredukowanie roli przestrzeni w geografii na rzecz subiektywnych doświadczeń ludzkich i uczynienie krajobrazu kulturowego, traktowanego jako konstrukcja społeczno-polityczna i sposób wyobrażania i reprezentowania przestrzeni (Cosgrove, Daniels 1988), głównym przedmiotem badań geografii historycznej. W ostatnich dekadach XX wieku w Stanach Zjednoczonych, a później w Europie, rozwinęła się obok badań geograficzno-historycznych – prężna dyscyplina: historia środowiskowa, łącząca w swoich badaniach kwestie przestrzenne, środowiskowe, gospodarcze, społeczne i kulturowe (Williams 1994). Studia geograficzno-historyczne przełomu XX i XXI wieku obejmowały wiele nurtów, których centralnymi pojęciami uczyniono (obok krajobrazu) tożsamość, dziedzictwo, wartości, miejsce, znaczenie, doświadczenie, turystyka, społeczność lokalną, środowisko. W efekcie XXI-wieczna geografia historyczna jest w krajach anglojęzycznych określana mianem

„geografia kulturowo-historyczna” („cultural-historical geography”; Heffernan 2015) lub „nowa geografia kultury” i jest w dużej mierze inspirowana politycznie (np. badania imperializmu i kolonializmu, nierówności społecznych w przestrzeni, czy interakcji klas społecznych i środowiska przyrodniczego w regionach industrializujących się, lub też walka wyzyskiwanych mas ukryta pod maską pięknych krajobrazów rolniczych – przykład D. Mitchella). Od strony metodologicznej geografia historyczna jest dziś subdyscypliną eklektyczną, z dużym udziałem idei „zwrotu kulturowego” i postmodernizmu, z rosnącym znaczeniem warsztatu historycznego (historycyzacja geografii) i narzędzi GIS. Subdyscyplina uznaje wiele punktów widzenia i dyskursów związanych z różnymi miejscami, czasem i kontekstem (kulturowy kontekst miejsca) – por. P. Birge-Liberman (2010).

W Polsce geografia historyczna bierze swój początek w pracach historyków, odtwarzających procesy osadnicze na ziemiach pierwszej Rzeczypospolitej: F. Piekosińskiego (1887), F. Bujaka (1905) i O. Balzera (1910). Historycy wiążą początki współczesnej polskiej geografii historycznej również z pracami nad atlasami historycznymi (por. Semkowicz 2014 oraz Szady 2013), jednak geografowie raczej uznają za początek tej dyscypliny prace o związkach działalności ludzkiej ze środowiskiem. M. Kulesza (2009) uznał za rzeczywistego ojca polskiej geografii historycznej F. Bujaka, wiążącego kwestie osadnictwa ze środowiskiem przyrodniczym. Nurt osadniczy przez długi czas dominował w badaniach geograficzno-historycznych. W okresie międzywojennym problematykę tę kontynuowali m.in. K. Potkański (1924) i K. Dobrowolski (1935). Powstawały monografie społeczno-gospodarcze wsi, a jednocześnie w geografię historyczną wkroczyli polscy geografowie, rozwijając badania krajobrazowe. Prace geografów skupiały się na zagadnieniach związku kształtów wsi z warunkami środowiska przyrodniczego, pisano na temat położenia topograficznego, morfologii, skupienia i rozproszenia osiedli. Nazwiska z okresu międzywojennego warte przypomnienia to: B. Zaborski, M. Dobrowolska, K. Hładyłowicz, S. Leszczycki, S. Zajchowska, M. Kielczewska, S. Pawłowski, F. Piaścik, A. Zierhoffer (por. Szulc 1994). Przegląd wczesnych polskich prac historyczno-geograficznych zawiera tekst W. Semkowicza z 1948 roku pt. „Geografia historyczna”, omawiający dorobek historyków polskich w tym zakresie (Semkowicz 2014). W okresie międzywojennym (1918–1939) i do lat 50. geografia historyczna w Polsce miała oblicze humanistyczne (historyczne), a nie przyrodnicze (geograficzne) (Szady 2013, s. 21). Powojenna polska geografia historyczna kontynuowała tematy przedwojenne, a pierwszym syntetycznym opracowaniem była praca M. Dobrowolskiej (1961). Studia nad kształtami wsi, ich typologią i regionalizacją, kontynuujące wątek badawczy osadnictwa wiejskiego międzywojennej antropogeografii, realizowane były pod szyldem geografii historycznej (Wójcik 2012, s. 237).

Od początku lat 70. XX wieku geografia historyczna w Polsce zanikała, chociaż powstało w tym czasie wiele cennych dzieł, których autorami byli m.in.:

E. Kwiatkowska, S. Golachowski, M. Koter, J. Dylík, W. Schramm, A. Prochownik, M. Kiełczewska-Zaleska, J. Tkocz. W latach 80. i 90. XX wieku, obok H. Szulc, tradycję geograficzną geografii historycznej pielęgnowali m.in. M. Koter i J. Tkocz (1994) wraz ze współpracownikami – organizatorzy konferencji tematycznej w 1994 roku, a oprócz nich także kilkunastu innych naukowców w różnych ośrodkach akademickich kraju. Prace geograficzno-historyczne, prowadzone w środowiskach geograficznych wiązały się z trzema obszarami zainteresowań badaczy: historią osadnictwa, geografiami polityczną i krajobrazem kulturowym (Szady 2013, s. 23). Szczególnie aktywne były ośrodki naukowe: warszawski, łódzki i lubelski oraz Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG (U. Myga-Piątek). Przeglądu różnych orientacji badawczych w Polsce w II połowie XX wieku i na początku wieku XXI, afiliowanych jako geograficzno-historyczne, dokonali m.in. M. Kulesza (2009), M. Wójcik (2012) i B. Szady (2013).

3. Tradycja geograficzna a tradycja historyczna

Geografia historyczna łączy w sobie dwie tradycje: geograficzną i historyczną, jest jednak nieco odmiennie traktowana przez geografów i historyków. W tradycji geograficznej jest to nauka o przestrzeni życia człowieka w przeszłości. Tradycja historyczna uznaje geografę historyczną za naukę o przeszłości człowieka w przestrzeni (por. Kulesza 2009; Tyszkiewicz 2014). Różnica leży w akcencie na przedmiot badań: geografia bada przestrzeń, a historia – przeszłość. Łącznikiem tych pól jest zawsze człowiek. Perspektywa historyczna w geografii jest dziś obecna we wszystkich jej subdyscyplinach, co ogranicza autonomiczność badań samej geografii historycznej. Według G. Labudy geografia bada czynniki kształtujące środowisko geograficzne, a historia rolę środowiska geograficznego w rozwoju środowiska ludzkiego (Kulesza 2009, s. 11). W połowie XX wieku podnoszone były głosy mówiące, że geografia historyczna powinna być uważana za część metodologii geografii, a nie jej subdyscyplinę (por. Birge-Liberman 2010).

Tradycja geograficzna uznaje jednak geografę historyczną za subdyscyplinę geografii, podczas gdy część historyków uważa tę subdyscyplinę za naukę pomocniczą historii (por. Szymański 2009). Wielu historyków utożsamia geografę historyczną ze studiami „słownikowo-atlasowymi” związanymi tematycznie z osadnictwem i podziałami administracyjnymi (Szady 2013, s. 24), co jest kontynuacją zadań wytyczonych jeszcze przez S. Arnolda (1929). Pod pojęcie geografii historycznej podkłada się często treści z zakresu historii kartografii, co jest dobrze widoczne w pracach historyków i opisach przedmiotów akademickich. Geografia historyczna, aczkolwiek powiązana z historią, nie jest nauką na usługach historii, podobnie jak historia nie jest polem dla syntez geograficznych.

Różnica pomiędzy obiema tradycjami polega także na hierarchii źródeł i materiałów badawczych: w tradycji geograficznej pierwszorzędne znaczenie mają

badania terenowe i materiały kartograficzne, a w tradycji historycznej najważniejsze są źródłowe materiały archiwalne, w tym kartograficzne. To spostrzeżenie pozwala dostrzec subtelne różnice pomiędzy podejściami badawczymi. Doświadczeni badacze harmonijnie łączą obydwie perspektywy w spójną całość. Niewątpliwie geografia historyczna w swoim rozwoju zawsze opierała się na danych źródłowych (historycznych) i obserwacjach terenowych (geograficznych), do których – jako trzecie źródło – należy dodać także narracje mieszkańców miejsc i obszarów (dane etnograficzne – por. Harris 1971).

Różnice tradycji przejawiają się także w aparacie pojęciowo-metodycznym. W tradycji geograficznej ukształtował się pogląd, że historycznym wymiarem przestrzeni geograficznej jest KRAJOBRAZ, natomiast w podejściu historycznym funkcjonuje konstatacja, że geograficznym aspektem historii jest MAPA. W naukach geograficznych (o przestrzeni) mapa jest głównie narzędziem, a w mniejszym stopniu przedmiotem studiów. Obydwa te pojęcia mają zasadnicze znaczenie dla metodologii geografii historycznej i konstytuują geografię historyczną. Związek historii i geografii to związek czasu i przestrzeni. Oba metafizyczne pojęcia (w humanistycznym znaczeniu duchowości) pozwalają kategoryzować obserwowane w otoczeniu człowieka zjawiska (każdy obiekt posiada wymiar przestrzenny i czasowy) i je analizować.

Możliwe, że uzasadnionym byłoby używanie dwóch, jak sugerował K. Chłapowski (1996, s. 481) – równorzędnych, zwrotów: badania geograficzno-historyczne i historyczno-geograficzne, dla rozróżnienia dwóch tradycji metodologicznych (geograficznej i historycznej). Niezasadne jest natomiast stosowanie określenia „geografia historyczna” w odniesieniu do badań stanów i zmian samego środowiska przyrodniczego w przeszłości (zamiast środowiska geograficznego i roli człowieka w tych procesach), ponieważ jest to przedmiotem innych subdyscyplin geograficznych: paleogeografii, geomorfologii, paleoekologii, sedymentologii, hydrologii, paleoklimatologii, gleboznawstwa itd. W badaniach geograficzno-historycznych w centrum zainteresowania znajduje się człowiek. Geografowie historyczni powinni dążyć do umiejętnego łączenia obu wymienionych tradycji.

Omawiając związki tradycji historycznej i geograficznej należy także wspomnieć o związkach geografii historycznej z historią środowiskową (environmental history). W powstałej pod koniec lat 60. XX wieku w USA subdyscyplinie historii – historii środowiskowej, znalazły swój wyraz, na bazie doświadczeń społeczno-gospodarczych Ameryki Północnej, kwestie wzajemnego oddziaływania człowieka i środowiska naturalnego. Badania w ramach tego nurtu objęły przemiany środowiska i ich wpływ na życie człowieka, konsekwencje przestrzenne i środowiskowe działalności ludzi (m.in. globalizacji i wyścigu technologicznego) oraz kulturowe interakcje człowiek – środowisko (por. Baker 2003). Historia środowiskowa bada wzajemne relacje rodzaju ludzkiego i natury w dziejach, formułując wnioski dotyczące teraźniejszości i przyszłości. W dużej mierze

zakres merytoryczny tej dyscypliny pokrywa się z problematyką badań geografii historycznej, przy czym w historii środowiskowej kładziony jest nacisk na syntezę zjawisk przyrodniczych i zmian technologicznych (por. Williams 1994).

4. Przedmiot badań geografii historycznej

Geografia historyczna jest (sub)dyscypliną naukową wciąż poszukującą swojego miejsca w systemie nauk i praktyce społeczno-gospodarczej. Kwestię tę opisał P. Birge-Liberman następująco (2010, s. 143): „Od lat 50. i rewolucji ilościowej geografia historyczna nieustannie musiała udowadniać swoje znaczenie. Kiedy geografia stała się pozytywistyczną, nomotetyczną nauką o przestrzeni, geografia historyczna została zepchnięta ze swojej centralnej roli na peryferia z powodu jej związków z opisową, idiograficzną geografją regionalną. Kwestia znaczenia, z którą mierzy się obecnie geografia historyczna, wynika głównie z ogólnego zacierania granic dyscyplin w naukach humanistycznych i społecznych oraz z nacisków administracji uniwersytetów na bardziej praktyczne, rynkowe i konkretne umiejętności”.

Słabość geografii historycznej w Polsce wynika z postrzegania tej subdyscypliny jako nieaplikacyjnej, nie przynoszącej bieżących korzyści ekonomicznych lub społecznych oraz z braku zapotrzebowania na opracowania przywracające pamięć o miejscach i regionach – o ich mieszkańcach i dziedzictwie. W XX wieku w Polsce wiedza geograficzno-historyczna formowała się samorzutnie poprzez prace wielu geografów, historyków, urbanistów, ekonomistów itd. Nauka potrzebuje jednak funduszy oraz impulsu politycznego, biorącego się z wizji społeczeństwa, z idei budowy nowoczesnej tożsamości zbiorowej, opartej na mocnym fundamencie przeszłości, do czego potrzebna jest wiedza o przestrzeni i przeszłości. Geografia historyczna pozwala społecznościom „zakorzenić się” w miejscu, obszarze, regionie, ukształtować tradycje lokalne, wytwarzać więzi lokalne. Geografia historyczna, podobnie jak powiązana z nią geografia polityczna, w wielu krajach Europy i świata dostarcza wiedzy i argumentów polityce historycznej państw i uczestniczy w dyskursie geopolitycznym. W Polsce ta funkcja jest niemal nieobecna, ponieważ dyskusja polityczna została zdominowana przez polityków i ich zaplecze. A zatem geografia historyczna jest uzależniona od decyzji politycznych. Oczywiście rozwijanie wiedzy prowadzić może do skutków niepożądanych z punktu widzenia beneficjenta, co uzmysławia nam wszystkim odpowiedzialność jednostek za sposób korzystania z tej wiedzy. Przykłady: studia nad tożsamością zbiorową grup regionalnych mogą prowadzić do powstawania separatyzmów regionalnych, polityka historyczna może wykorzystać wyniki badań naukowych do rewizjonizmu politycznego, pogłębione prace nad przeszłością miejsc mogą obalić obowiązującą narrację historyczno-społeczną itd. Jednak świadomość zagrożeń nie może stać na przeszkodzie docieraniu do prawdy, naczelnego zadania nauki.

W tradycji historycznej polami badań geografii historycznej są „środowisko naturalne (pierwotne), środowisko przekształcone (kulturalne), dawne podziały terytorialne (granice) określane jako tzw. krajobraz historyczno-polityczny, dawna sieć komunikacyjna oraz historia horyzontów geograficznych” (Tyszkiewicz 2003, s. 8). Jak już wcześniej zauważono, badania środowiska naturalnego są domeną kilku subdyscyplin geografii.

W geograficznych badaniach wsi okresu klasycznego (dominacji myśli antropogeograficznej) dominowały trzy zagadnienia (Wójcik 2012, s. 45): 1) lokalizacja i rozprzestrzenianie (dyfuzja) osadnictwa wiejskiego, rozpatrywanego na tle uwarunkowań (determinant) środowiska przyrodniczego; 2) ewolucja krajobrazu agrarnego i jego uwarunkowań rozwojowych w czasie; 3) morfogeneza wsi, czyli procesu powstania i rozwoju materialnej formy osiedla (krajobrazu wsi). Za klasyczne kierunki badań geografii historycznej osadnictwa (w ujęciu geograficznym), rozwijane w XX wieku po II wojnie światowej, można uznać (por. Tkocz 1998):

- genetyczny (historyczny),
- fizjonomiczno-morfologiczny (krajobrazowy),
- morfogenetyczny (historyczno-krajobrazowy),
- funkcjonalno-strukturalny (systemowy, wyjaśniający).

W ich ramach realizowano zadania badawcze, takie jak: badanie przemian sieci osadniczej, określanie wpływu działalności człowieka na środowisko przyrodnicze, rekonstrukcje krajobrazu, opis zajmowania, zagospodarowywania i podziału terytoriów, odkrywanie mechanizmów rozwoju pojedynczych osiedli (miejsce), ochrona dziedzictwa i przywracanie tożsamości. W XXI wieku dołączyły do nich nowe trendy i zadania, m.in. interakcje kulturowe, dziedzictwo i polityka krajobrazowa, rozwój ekonomiczny a zmiany przyrodnicze i społeczne. Do tych tematów i prac można dopisać kolejne, jednak geografia historyczna, by istnieć i rozwijać się, musi posiadać także wartość praktyczną. Z powodu wielości tematyki i podejść trudno jest ustalić definitywny zakres przedmiotowy geografii historycznej, można natomiast wskazać pojęcia centralne tych badań: człowiek, przestrzeń i czas. W ujęciu paradygmatycznej koncepcji rozwoju nauki T. Kuhna geografia historyczna była zawsze związana z paradygmatem klasycznym geografii (antropogeografii), jednak podlegała – z pewnym opóźnieniem – obejmującym całą geografie zmianom kolejnych norm i wzorców wyjaśniania: po paradygmacie geografii człowieka po 1955 roku przyjęto paradygmat scjentyistyczny geografii ekonomicznej, w ujęciu którego geografia historyczna była marginalizowana, a następnie w latach 80., pluralistyczny paradygmat postscjentyistyczny (por. Wójcik 2012).

5. Pojęcie ładu przestrzennego

Definicje ładu przestrzennego zawierają w sobie atrybuty przestrzeni, porządku (harmonii) oraz intencjonalności. Ład przestrzenny jest rozumiany jako przestrzenna racjonalność, funkcjonalność, czytelność struktur, zharmonizowanie z otoczeniem, wysoka użyteczność i efektywność w skalach lokalnej, regionalnej, krajowej i funkcjonalnej (*Koncepcja...* 2001; *Koncepcja...* 2012, s. 164). Definicja urzędowa ładu przestrzennego została wprowadzona do *Ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (Dz. U., 2003, nr 80, poz. 717): w art. 2. mowa jest o ładzie przestrzennym jako o harmonijnym ukształtowaniu przestrzeni. Ponadto w art. 1. ust. 2 ustawa obliguje podmioty planowania i zagospodarowania przestrzennego do uwzględniania wymagań ładu przestrzennego. W rozdziale 2. art. 15 ustawy, określającym zakres planu miejscowego, ustawodawca zobowiązuje planistów do określenia zasad ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasad ochrony środowiska i krajobrazu kulturowego, zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz wymagań kształtowania przestrzeni publicznych.

Ład przestrzenny to inaczej porządek przestrzenny, uwzględniający i odwzorowujący prawidłowości działania społeczeństwa i gospodarki oraz funkcjonowania przyrody (Parysek 2007, s. 67) lub innymi słowy: „przestrzenna organizacja i funkcjonowanie terytorialnego systemu społecznego, kształtowane świadomie i celowo przy uwzględnieniu kryteriów racjonalności społecznej” (Parysek 2007, s. 68). Tak sformułowana definicja jest wystarczająco pojemna, by uznać ją za uniwersalną i użyteczną w kontekście geografii historycznej.

Pomimo zgody wśród autorów opracowań co do istoty ładu, zakres pojęcia ładu przestrzennego zależy od kontekstu, implikując wiele znaczeń obocznych i konsekwencji merytorycznych. Ład przestrzenny jest określany jako deklaracyjny, nadrzędny cel polityki przestrzennej, rozumianej jako planowa działalność, polegająca na racjonalnym gospodarowaniu przestrzenią. Ład jest określoną strukturą przestrzenną wraz z jej funkcjonalnością (Parysek 2007, s. 68). W przytoczonej definicji ład jest organizacją przestrzenną terytorialnego systemu społecznego wraz z jej implikacjami: jest wartością i dobrem wspólnym, leżącym w interesie grupy społecznej (Parysek 2007, s. 68). Cechy ładu przestrzennego można określać na wiele sposobów. W. Szolginia (1987) wymienił: harmonijne uporządkowanie przestrzeni (harmonia); występowanie hierarchii w określonym układzie elementów (hierarchia); równowaga poszczególnych składników w organizacji przestrzeni; celowe i kreujące wartości estetyczne rozmieszczenie funkcji (celowość); najlepsze wykorzystanie przestrzeni dla dobra użytkownika (dopasowanie); najefektywniejsze zaspokojenie potrzeb, zwłaszcza fizycznych i psychicznych potrzeb człowieka (efektywność); kojarzenie interesu jednostki z dobrem ogólnospołecznym (zgodność); skoordynowanie zagospodarowania

z potrzebami wyższego szczebla (koordynacja); zgodność przekształceń z warunkami środowiska – rozwój zrównoważony (ekologiczność); brak kolizji funkcji i konfliktów przestrzennych (niekonfliktogenność).

Przeciwieństwem ładu przestrzennego jest entropia przestrzenna (nieład, chaos), która znajduje swoje odbicie w krajobrazie zdegradowanym. Rola geografii historycznej w kształtowaniu ładu powinna być pochodną dążenia do przywrócenia ładu lub jego zaprowadzenia w nowo kształtowanym otoczeniu. Proces kształtowania ładu opiera się na dziedzictwie miejsca i okolicy oraz na tożsamości lokalnej i regionalnej. Obydwa zagadnienia należą do zadań badawczych geografii historycznej.

6. Ład przestrzenny a krajobraz

Rozwój myśli urbanistycznej, będący pochodną przemian technologicznych i społecznych, wprowadził do przestrzeni potrzebę porządku i regulacji, które w konsekwencji przyniosły polepszenie warunków życia człowieka, grup społecznych i całych społeczeństw. Proces porządkowania przestrzeni wskazał w niej pozycję i rolę człowieka, określił także tożsamość miejsc i ciągłość tak kształtowanej tradycji. Pojęcie ładu przestrzennego jako formy uporządkowania elementów przestrzeni rozpowszechniło się w prawodawstwie i nauce w XX wieku w obliczu groźby degradacji środowiska przyrodniczego i kulturowego w następstwie niekontrolowanej industrializacji i żywiołowego rozwoju miast. W Polsce kwestia ładu w przestrzeni stała się zagadnieniem aplikacyjnym dopiero w XXI wieku, po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Pojmowanie ładu przestrzennego nie zawsze jest jednakowe, zdarzają się uproszczenia, polegające na pojmowaniu ładu jako porządku geometrycznego rozmieszczonych na konkretnym obszarze obiektów architektonicznych (Parysek 2007, s. 76). Ład przestrzenny jest czymś więcej niż harmonią urbanistyczno-architektoniczną, ponieważ jest przesycony życiem i działaniami ludzkimi, jest strukturą żyjącą, bardzo dynamiczną. Człowiek jest w centrum tego ładu, jednocześnie jako podmiot sprawczy i przedmiot działań innych ludzi, cel i wynik wielu rodzaju interakcji. Synergia tego układu, wspomnianej struktury, jej organizacji, sieci powiązań elementów składowych i ich relacji z otoczeniem, tworzy pewien obraz życia ludzi w danym miejscu, obszarze. Ład przestrzenny jest pochodną i obrazem ładu społecznego, porządku życia społecznego. Nieład społeczny znajduje swój wyraz w nieładzie przestrzennym. Jak napisała K. Rembowska (1994, s. 35) „(...) ‘porządek przestrzenny’ jest w istocie rzeczy porządkiem społecznym (...). W przestrzeni odbija się porządek społeczny, jego wewnętrzny ład i konflikty, jak również podział władzy i środków materialnych”. Ład jest informatywny – ukazuje stan grup społecznych i sposób organizacji życia zbiorowego na określonym terytorium.

Określenie relacji pomiędzy łaodem przestrzennym a krajobrazem wymaga zdefiniowania także drugiego z tych pojęć. *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu*, potocznie nazywana „krajobrazową”, definiuje krajobraz następująco: „postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka”. Ta definicja krajobrazu jest kompromisem pomiędzy skrajnie odmiennymi koncepcjami krajobrazu jako obrazu kulturowego i struktury przyrodniczej. Krajobraz jest zatem zindywidualizowanym, subiektywnym obrazem, sposobem postrzegania obiektywnie istniejących, materialnych struktur przestrzennych oraz ich semantycznej interpretacji. Pojęcie krajobrazu jest konstruktem myślowym, umożliwiającym kształtowanie środowiska życia człowieka, w celu osiągnięcia pożądanego stanu (doskonalenia jakości życia). Definicja krajobrazu zależy od celu konstruktu i powinna być zawsze przywoływana w badaniach. Przestrzeń postrzegana oznacza, że istnieje ścisły związek między strukturą przestrzeni, m.in. łaodem przestrzennym a jej obrazem, czyli krajobrazem. Jest to relacja pomiędzy środowiskiem a jego percepcją. Według S. Danielsa i D. Cosgrove’a (1988) krajobraz jest „obrazem kulturowym, ilustracyjnym sposobem przedstawiania, strukturyzowania lub symbolizowania otoczenia”. *Ustawa (2015)* wprowadziła też pojęcie „krajobraz priorytetowy”, przez który rozumie się krajobraz szczególnie cenny dla społeczeństwa ze względu na swoje wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne, architektoniczne, urbanistyczne, ruralistyczne lub estetyczno-widokowe i jako taki wymagający zachowania lub określenia zasad i warunków jego kształtowania.

Wielość definicji i podziałów krajobrazu powoduje konieczność każdorazowego precyzowania tego pojęcia i jego systematyki, a także logicznego i merytorycznego uzasadnienia klasyfikacji. W przekonaniu wielu autorów krajobraz nie jest bytem obiektywnym, lecz zindywidualizowanym, subiektywnym obrazem, który może posiadać złożoną strukturę hierarchiczną. Wszelkie podziały, m.in. na krajobraz naturalny (powstały samorzutnie, bez udziału człowieka) i kulturowy (wytworzony przez człowieka), są tylko strukturami mentalnymi, obrazem otoczenia, zawierającym określone elementy materialne i znaczenia. Obiektywnie istnieje jedynie przestrzeń i obiekty w niej zawarte, natomiast środowisko podmiotu (otoczenie człowieka), jest zawsze postrzegane przez podmiot środowiska w sposób warunkowany kulturowo. Od wiedzy, tradycji kulturowej i doświadczenia podmiotu–obserwatora zależy sposób percepcji otoczenia. Ten obraz nazywany jest właśnie krajobrazem. Koncepcja krajobrazu jako fizjonomii otoczenia (Bogdanowski i in. 1979) lub jego wizualizacji (Degórski 2005) znajduje swoje miejsce w pracach poświęconych temu zagadnieniu („krajobraz jest wizerunkiem regionu” – Myga-Piątek 2010). Rozwijane przez ekologów krajobrazu i geografów fizycznych koncepcje krajobrazu jako struktury przyrodniczej z elementami

antropogenicznymi, określane jako geokompleksy i geosystemy, są przez nich utożsamiane z pojęciem krajobrazu, co może być przez innych badaczy uznawane za dyskusyjne. Autor jest świadomy istnienia innych niż przedstawiony, sposobów rozumienia pojęcia krajobrazu, zwłaszcza na gruncie geografii fizycznej i ekologii krajobrazu (por. Myga-Piątek 2001).

Struktura pionowa krajobrazu w ujęciu systemowym obejmuje dwie części: przyrodniczą (naturę) i kulturową (kulturę). Część przyrodnicza jest tworzona przez elementy biotyczne i abiotyczne: rzeźbę, glebę, wody, faunę i florę. Na część kulturową składają się: działki (podział własnościowy przestrzeni), użytki (sposób wykorzystania gruntu/przestrzeni), urządzenia (infrastruktura różnego rodzaju), symbole (warstwa znaczeniowa w przestrzeni) i ludzie w otoczeniu podmiotu środowiska, jako element krajobrazu. Trwałość poszczególnych warstw jest różna i zależy od sposobu użytkowania przestrzeni (rys. 1). Najmniej trwałym elementem krajobrazu są ludzie, występujący w krajobrazie obserwowanym przez człowieka jako element otoczenia (środowiska) podmiotu.

SYSTEM	WARSTWA / LAYER	TRWAŁOŚĆ DURABILITY
KULTURA (culture)	LUDZIE / PEOPLE	LOW
	ZNACZENIA / MEANINGS	
	URZĄDZENIA / FACILITIES	
	UŻYTKI / LAND USE	
	WŁASNOŚĆ / OWNERSHIP	
NATURA (nature)	FAUNA & FLORA	HIGH
	WODA / WATER	
	GLEBA / SOIL	
	RZEŻBA / RELIEF	

Rys. 1. Struktura krajobrazu

Źródło: opracowanie własne

Ład jako sposób organizacji przestrzeni wychodzi poza interes jednostki i grupy społecznej, ma charakter dystrybutywny, powinien być zatem traktowany jako dobro wspólne (Parysek 2007, s. 68). Wymaga to jednak przyjęcia takiej organizacji życia zbiorowego, która zapewni grupom społecznym trwanie i rozwój. Zbiorowości zanarchizowane nie są w stanie wytworzyć harmonijnego otoczenia, ponieważ anarchia społeczna uwidacznia się w materialnych formach środowiska życia ludzi, wytwarzając chaos przestrzenny. Dlatego właśnie wyrazem ładu przestrzennego jest harmonijny krajobraz.

7. Źródła i problemy ładu przestrzennego

Zbyszko Chojnicki (1990) wyróżnił dwie kategorie ładu przestrzennego: 1) ład konkretny – obserwowany porządek przestrzenny terytorialnego systemu społecznego (TSS), czyli zagospodarowanie przestrzenne obszaru; 2) model ładu przestrzennego – wizja organizacji przestrzennej i funkcjonowania TSS, obraz postulowany (plan zagospodarowania przestrzennego jako model ładu). Sytuacją idealną jest zgodność obydwu stanów, jednak różnorodność źródeł ładu (lub nieładu) nie pozwala na osiągnięcie w prosty sposób zamierzonego efektu.

W tym opracowaniu przez ład przestrzenny rozumie się zamierzony, planowy lub docelowy, harmonijny stan przestrzeni. Może on być już w danym miejscu osiągnięty, wówczas można mówić o występowaniu (istnieniu) ładu. Tam, gdzie przestrzeń jest kształtowana samorzutnie, w sposób niekontrolowany i nieharmonijnie, należy raczej mówić o chaosie, nieładzie, braku ładu, entropii przestrzennej. Słowo ład, czyli porządek, samo w sobie niesie wyraźny, jednokierunkowy ładunek semantyczny. Ład przestrzeni antropogenicznej jest dziełem człowieka i ma zawsze charakter planowy.

Generalną przyczyną nieładu przestrzennego jest niezgodność właściwości obiektów w przestrzeni z cechami otoczenia, niespójność ich treści z formą przestrzenną. Niezgodność może dotyczyć: morfologii, funkcji, położenia, struktury, statusu prawnego, następstwa, sąsiedztwa, sukcesji, proporcjonalności, użyteczności, efektywności, użytkowania. Problem entropii przestrzennej ma wymiar ekonomiczny, społeczny, ekologiczny, architektoniczny i estetyczny. Przejawami nieładu są: deficyt estetyki (lub dosadniej: brzydota); żywiołowe i chaotyczne procesy osadnicze i budowlane; mała czytelność struktur przestrzennych (wypełnione kontinuum osadnicze i zacieranie się różnic pomiędzy miastem a wsią, hybrydy osadnicze); mała funkcjonalność struktur przestrzennych (brak podziału na strefy rezydencjonalne, komercyjne, przemysłowe i komunikacyjne, ewidentna anarchia funkcjonalna); generalna nieefektywność ekonomiczna przestrzeni (przestrzeń ma swoją wartość); degradacja środowiska przyrodniczego.

Deficyt ładu przestrzennego wywołuje wielorakie skutki przestrzenne, gospodarcze i społeczne, m.in.: 1) zmniejszanie areалу wartościowych gruntów rolnych i niepożądane zmiany struktury użytkowania ziemi, m.in. powiększanie terenów zabudowy kosztem gruntów rolnych; 2) rozpraszanie zabudowy podnoszące koszty budowy infrastruktury i pogarszające dostępność do usług publicznych; 3) nieracjonalna gospodarka gruntami – inwestowanie na terenach nowych (greenfield) zamiast sukcesji funkcji na terenach wcześniej użytkowanych (brownfield); 4) destrukcja ekosystemów w wyniku realizacji inwestycji przekraczających pojemność biologiczną obszaru (m.in. zniszczenie jezior); 5) nieodpowiedzialne zabudowywanie terenów zalewowych, skarp i innych niebezpiecznych miejsc, nie nadających się pod zabudowę.

Źródła ładu przestrzennego należy upatrywać w czterech obszarach: 1) prawie stanowionym; 2) polityce przestrzennej; 3) świadomości społecznej (psychice jednostek i zbiorowości ludzkich) oraz 4) praktyce społeczno-ekonomicznej (4 x P – rys. 2). Źródła ładu są jednocześnie źródłami konfliktów przestrzennych, które powstają na styku tych obszarów aktywności ludzi. Z morfologiczno-funkcjonalnego punktu widzenia przyczyny nieładu przestrzennego tkwią najczęściej w niezgodności (niespójności) form i/lub funkcji elementów przestrzeni z otoczeniem lub ich przeznaczeniem (planem).

Rys. 2. Źródła ładu przestrzennego (4 x P)

Źródło: opracowanie własne

Adresatami postulowanych zmian w zakresie ładu są: w obszarze prawa – ustawodawca, w zakresie polityki – samorządy, w przypadku świadomości społecznej – mieszkańcy, a w kontekście praktyki – inwestorzy. Tam kierowane powinny być działania podmiotów zainteresowanych zmianami w zakresie ładu. Narzędziami zmian są (odpowiednio): kataster, plan, edukacja oraz partycypacja społeczna połączona z instrumentami finansowymi. Najważniejszym uwarunkowaniem kształtowania ładu przestrzennego jest jednak świadomość społeczna, czyli istnienie wspólnych dla danej zbiorowości przekonań, które powinny być uznawane przez grupę za ważne i stanowić przesłanki działań zbiorowych (Ziółkowski 2000). W kształtowaniu świadomości społecznej należy upatrywać sposobu przełamania nieładu otoczenia. Dopiero jako następne powinny być przygotowywane i egzekwowane narzędzia polityki przestrzennej krajowej (KPZK), regionalnej (WPZP), lokalnej (MPZP, WZ, SUiKZP).

8. Wyniki badań geografii historycznej a kształtowanie ładu przestrzennego

Niniejszy tekst jest propozycją zwrócenia geografii historycznej ku zagadnieniu kształtowania ładu przestrzennego jako potencjalnemu, praktycznemu wykorzystaniu wyników badań i ma za zadanie wyznaczenie kierunku dalszych prac. Powstaje pytanie, jak wyniki badań geografii historycznej mogą wspomagać kształtowanie ładu przestrzennego? Jak przywracać ład przestrzenny lub zaprowadzać go w nowo kształtowanym otoczeniu? Odpowiedzi należy szukać w podstawowych zadaniach dyscypliny. Celem geografii historycznej powinno być m.in. przywracanie ukształtowanego historycznie otoczenia wspólnotom lokalnym i pomoc w formułowaniu podstaw tożsamości zbiorowej. W kształtowaniu ładu przestrzennego użyteczne są przede wszystkim badania geograficzno-historyczne w mikroskali, lokalne, obejmujące jedną miejscowość lub obręb geodezyjny, maksymalnie obszar kilku gmin lub powiatu. Formułowane problemy i projekty badawcze powinny prowadzić do rozwiązania ważnych kwestii społecznych i gospodarczych, z wykorzystaniem perspektywy przestrzennej i historycznej.

Jednym z podstawowych zadań badawczych geografii historycznej powinno być wspomaganie procesu kształtowania ładu przestrzennego poprzez dostarczanie decydom i społecznościom lokalnym historycznych WZORCÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI oraz informacji umożliwiających formowanie otoczenia (krajobrazu) na regionalnych podstawach przyrodniczo-kulturowych. Temu powinny służyć studia lokalne, dotyczące konkretnych miejsc. Niemal nieograniczone możliwości prowadzenia analiz i duże nadzieje uzyskania pozytywnych wyników badań geograficzno-historycznych niosą ze sobą narzędzia GIS (Szady 2013, s. 33).

Ład przestrzenny oznacza zgodność fizjonomii, morfologii i funkcji. Jego badanie polega na kontroli zgodności tych atrybutów z otoczeniem lub planem w oparciu o dziedzictwo miejsca i tożsamość lokalną. Proces przygotowania koncepcji ładu powinien składać się z trzech etapów:

1. Zdefiniowanie pożądanego stanu przestrzeni i wzorców przestrzennych na podstawie wyników studiów geograficzno-historycznych oraz potrzeb społeczno-gospodarczych.
2. Diagnoza przestrzeni i lokalizacja niespójności lub konfliktów przestrzennych za pomocą narzędzi GIS.
3. Rekonstrukcja przestrzeni lub jej twórcze rozwinięcie w oparciu o analizę sąsiedztwa, analogię lub inne metody.

W trakcie tworzenia koncepcji ładu należy uwzględnić zasady polityki zagospodarowania przestrzennego, na które składają się: równowaga przyrodnicza, racjonalność ekonomiczna, regeneracja przestrzeni, przezorność ekologiczna, kompensacja ekologiczna, hierarchiczność celów, planowanie strefami, partycypacja społeczna. Plan powinien zawierać także opis sposobu implementacji projektu.

Badania historyczno-geograficzne mają charakter nie tylko poznawczy, ale także ewaluacyjny – może to być asumpt do kolejnego potencjalnego zastosowania wyników badań dyscypliny, polegającego na formułowaniu opinii na temat pożądanych cech przestrzeni, kształtowanej w ramach ustawowego audytu krajobrazowego. Przewidziany ustawą z 2015 roku audyt ma identyfikować krajobrazy, określać ich cechy charakterystyczne oraz oceniać ich wartość. W dokumencie mają być wyznaczone strefy ochrony krajobrazu, w tym: przedpola ekspozycji, osie widokowe, punkty widokowe, a także „obszary zabudowane wyróżniające się lokalną formą architektoniczną, istotne dla zachowania walorów krajobrazowych obszaru chronionego krajobrazu” (*Ustawa...* 2015). Audyt ma wskazywać obszary zawierające cenne elementy widokowe (panoramy), przyrodnicze i architektoniczne. Rolą historyków i geografów historycznych może być dodanie do tego zestawu wartości: walorów historycznych oraz miejsc cennych z historycznego i tożsamościowego punktu widzenia. Aktywne włączenie się historyków i geografów w realizację audytu będzie gwarantowało kompleksowość dokumentacji chroniącej środowisko kulturowe i przyrodnicze.

Prace nad stworzeniem lub przywróceniem ładu przestrzennego są pracami kosztochłonne. Relacja nakładu pracy do uzyskanych efektów może zniechęcać do prowadzenia badań zmian środowiska (i w konsekwencji – krajobrazu). Mimo to, wyniki badań geografii historycznej mogą skutecznie wspomagać kształtowanie ładu przestrzennego, musi to być jednak połączone ze zmianą świadomości społecznej. Rekonstrukcje i odbudowy materialne bez przebudowy i odbudowy świadomości społecznej nie przyniosą pożądanego skutku. Do tego potrzebna jest pogłębiona wiedza na temat przestrzeni w czasie i relacji człowiek – środowisko. Odnowa przestrzeni musi przebiegać wielokierunkowo, równocześnie na poziomie materialnym i mentalnym. Posługując się analogią medyczną, można stwierdzić, że przywracanie ładu przestrzennego bez restytucji świadomości i ładu społecznego jest leczeniem objawów choroby, a nie jej przyczyn.

Praca jest próbą zwrócenia uwagi badaczy, łączących warsztat i problematykę historyczną oraz geograficzną, na aplikacyjne zagadnienie ładu przestrzennego. Określenie możliwości prowadzenia badań w tym zakresie i sposobów implementacji wyników powinno być przedmiotem dalszej dyskusji i ujęć teoretyczno-metodologicznych. Wymaga to pogłębionych analiz idei ładu przestrzennego, podstaw teoretycznych, narzędzi i metod jego badania.

LITERATURA

- Arnold S., 1929, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegląd Historyczny”, 28(1), s. 91–120.
- Baker A.R.H., 2003, *Geography and history: bridging the divide*, Cambridge Studies in Historical Geography, Cambridge University Press, Cambridge, 279 s.

- Birge-Liberman P., 2010, *Historical geography*, [in:] Warf B. (red.), *Encyclopedia of Human Geography*, SAGE Publications, s. 1428–1432.
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z., 1979, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Chłapowski K., 1996, *W sprawie pojęcia „geografia historyczna”*, „Przegląd Geograficzny”, 68(3–4), s. 479–482.
- Chojnicki Z., 1990, *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej*, „Biuletyn KPZK PAN”, 146, s. 203–219.
- Cosgrove D., Daniels S., 1988, *The iconography of landscape: Essays on the symbolic representation*, Design and Use of Past Environments, Cambridge.
- Darby H.C., 2002, *The relations of history and geography: Studies in England, France and the United States*, University of Exeter Press, Exeter.
- Degórski M., 2005, *Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego*, [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 4, PTG, Sosnowiec, s. 13–25.
- Encyclopædia Britannica Online*, 2015, Encyclopædia Britannica Inc., <http://www.britannica.com/science/> (dostęp: 25.05.2015).
- Harris C., 1971, *Theory and synthesis in historical geography*, „Canadian Geographer”, 15, s. 157–172.
- Heffernan M., *Historical geography*, [in:] *Making History*, Institute of Historical Research, School of Advanced Study, University of London, <http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/> (dostęp: 5.06.2015).
- Koncepcja Polityki Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, Załącznik do obwieszczenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 lipca 2001 roku, M.P., nr 26, poz. 432.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Koter M., Tkocz J. (red.), 1994, *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź.
- Kulesza M., 2009, *Uwagi na temat geografii historycznej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Seria wydawnicza Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, Legnica–Łódź, s. 7–26.
- Lelewel J., 1850–1852, *Géographie du moyen âge. Accompagnée d'atlas et de cartes dans chaque volume*, vol. 1–4, Bruxelles.
- Meinig D., 1989, *The historical geography imperative*, „Annals of the Association of American Geographers”, 79, s. 79–87.
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny”, 73(1–2), s. 163–176.
- Myga-Piątek U., 2010, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development”, 5(1), s. 95–108.

- Parysek J.J., 2007, *Wprowadzenie do gospodarki przestrzennej. Wybrane aspekty praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Rembowska K., 1994, *Kulturowy i społeczny aspekt geografii osadnictwa*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź, s. 33–38.
- Rutkowski H., 1964, *Geografia historyczna*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 184–185.
- Semkowicz W., 2014 (1948), *Geografia historyczna. Uwagi wstępne* Mirosław Filipowicz, opracowanie Joanna Napierała, „*Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*”, 2, s. 7–20.
- Szady B., 2013, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „*Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*”, 1, s. 19–33.
- Szolginią W., 1987, *Ład przestrzenny w zespole mieszkaniowym*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szulc H., 1994, *Geografia historyczna osadnictwa dawniej i dziś*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź, s. 13–21.
- Szymański J., 2009, *Nauki pomocnicze historii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Tyszkiewicz J., 2003, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna: zarys problematyki*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U., 2003, nr 80, poz. 717).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu*, Dz. U., 2015, poz. 774.
- Williams M., 1994, *The relations of environmental history and historical geography*, „*Journal of Historical Geography*”, 20(1), s. 3–21.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Ziółkowski M., 2000, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.

SHAPING SPATIAL ORDER AS A RESEARCH TASK FOR HISTORICAL GEOGRAPHY

Abstract In the study the thesis is formulated concerning historical geography about the need of a turn into applicable issues. Potential research task of this discipline could be the spatial order shaping. The text discusses selected theoretical and methodological topics of historical geography, among others its

essence, source and subject. Also the differences between geographical and historical traditions are indicated. The concept of spatial order, its problems and relation to the landscape idea are described in the context of historical geography. Conclusions refer to the possibility of applying the results of historical geography research in the process of spatial order shaping.

Keywords Spatial order, historical geography, landscape.

Dr Leszek Kozłowski
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu